

Boekbespreking

E. Gaudry & C. D. Spielberger, *Anxiety and educational achievement*, John Wiley & Sons Australasia Pty Ltd, Sydney, 1971, VIII + 174 pag. ISBN 0 471 29289-3.

De hoeveelheid literatuur op het gebied van de motivatie is overweldigend. De meeste publikaties op dit gebied behoren echter tot het terrein der psychologische vakliteratuur, en zijn daarom weinig toegankelijk voor geïnteresseerden uit onderwijskundige kringen. Dit is een ongelukkige situatie, die momenteel wel bijzonder onwelkom is gezien het feit dat met de vele vernieuwingen welke heden ten dage in het onderwijs plaatsvinden, het probleem van de motivatie van de leerlingen juist in de praktijk vaak aktueel is geworden.

Er bestaat daarom een grote behoefte aan literatuur waarin psychologische theorieën en bevindingen zijn samengevat op een wijze die voor niet-ingewijden in het psychologische jargon begrijpelijk is, in het bijzonder daar waar het gegevens betreft die van direct belang zijn voor de praktijk van het onderwijs. Onlangs is bovenstaand boek verschenen, waarin de auteurs dit doel nadrukkelijk hebben nagestreefd. Een aspect van het omvangrijke terrein van de menselijke motivatie, nl. de rol welke angst van leerlingen kan spelen bij de totstandkoming van hun school c.q. studieprestaties, komt hierin aan de orde.

Het boek bestaat uit twee gedeelten. In het eerste deel, van de hand van de auteurs zelf, wordt een inleidend overzicht gegeven van theorieën en bevindingen welke op dit gebied bekend zijn.

Voor het onderwijs belangrijke onderwerpen als de rol van angst bij examens, de invloed van angst op het prestatieniveau in het algemeen, de wisselwerking tussen angst en intelligentie, de mogelijke voordelen van het gebruik van geprogrammeerde instructie bij angstige leerlingen, de consequenties van 'streaming' voor angstige leerlingen, komen in dit gedeelte in aparte hoofdstukken aan de orde, nadat eerst voor het goede begrip is uiteengezet hoe in de praktijk met behulp van psychologische tests

kan worden nagegaan hoe groot de rol is van angst in het gedrag van individuele leerlingen. In verband hiermee wordt aan de hand van uit onderzoek bekende gegevens nagegaan wat nu eigenlijk de karakteristieke kenmerken zijn van de angstige leerling.

Het eerste gedeelte van het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk waarin een evaluerende samenvatting wordt gegeven van de in dit gedeelte samengebrachte gegevens.

Belangrijk is hier de waarschuwing van de auteurs dat bepaalde onderwijsmethoden geen succes garanderen bij alle leerlingen. Met name methoden als 'discovery learning' en 'teaching for creativity' zullen voor leerlingen bij wie angst een relatief belangrijke rol speelt, niet de meest aangewezen procedures zijn. Dergelijke leerlingen zijn meer gebaat met methoden waarbij zij kunnen leren in „veilige“, goed gestructureerde situaties.

Het tweede deel wordt gevormd door een bloemlezing van elf artikelen uit de psychologische vakliteratuur. Hiervoor zijn speciaal studies over de angst gekozen, die van directe relevantie zijn voor de praktijk van het onderwijs. De onderwerpen waarop deze studies betrekking hebben komen in grote lijn overeen met die welke in het eerste gedeelte van het boek werden behandeld. De studies zijn toegevoegd om lezers die in deze onderwerpen speciaal zijn geïnteresseerd, de mogelijkheid te bieden wat meer in detail kennis te maken met de aktuele research.

Op deze wijze biedt het boek een boeiend overzicht van het terrein in kwestie. Op pag. 81 stellen de auteurs: "This volume will have served its purpose if it has sensitised the reader to the important role that anxiety plays in the learning process." Het is te hopen en te verwachten dat dit boek inderdaad aan dit doel zal beantwoorden.

Afgezien van de duidelijke kwaliteiten van dit

werk, zijn er echter enkele kanttekeningen te maken. In hun inleiding stellen de auteurs dat het effectief lezen van dit boek geen enkele voorkennis van de psychologie vereist. Zoveel mogelijk is daarom technische terminologie achterwege gelaten. Het komt ons echter voor dat de tekst op enkele plaatsen voor niet-ingewijden toch nog wel problemen zal geven, met name waar het de behandeling betreft van theorieën. Zo wordt bij voorbeeld bij de bespreking van de Manifest Anxiety Scale de theorie van Hull/Spence wel zo summier weergegeven dat zij voor sommigen moeilijk zal zijn te volgen. Het onderscheid tussen de begrippen 'learning' en 'performance' zal in dit verband niet iedereen onmiddellijk duidelijk zijn.

Bij de bespreking van geprogrammeerde instructie, waarin aandacht wordt besteed aan Skinner wordt niet duidelijk gemaakt waarom men volgens deze auteur bij de samenstelling van leerprogramma's dient te voorkomen dat er veel fouten worden gemaakt.

Dergelijke problemen zijn echter praktisch niet te

vermijden indien hele theorieën in enkele zinnen dienen te worden samengevat. Moeilijk te begrijpen zullen ook hier en daar statistische kwesties zijn welke aan de orde komen in de artikelen in het tweede gedeelte van het boek. Het is echter heel goed mogelijk een indruk te krijgen van de inhoud zonder dat men de statistische aspecten op de voet volgt.

Tot slot nog enkele inhoudelijke opmerkingen: de auteurs hebben zich in hun overzicht nadrukkelijk beperkt tot studies uit Australië, Amerika, en Engeland. Dit heeft tot gevolg dat belangrijke auteurs als Heckhausen in het boek niet worden genoemd. Ook in ons land is op het gebied in kwestie belangrijk onderzoek verricht door Hermans.

Opmerkelijk is voorts dat de auteurs bij hun bespreking van de meting van angst met behulp van psychologische tests geen enkele aandacht besteden aan de projectietests, zoals de Thematic Apperception Test, die in de praktijk toch ook dikwijls door onderzoekers wordt gehanteerd.

G. van Dam

Werner S. Nicklis (Hrsg.), *Handwörterbuch der Schulpädagogik*, Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn/OBB., 1973, 467 pag., DM 29,80, ISBN 3 7815 0185 X

In zijn Voorwoord belooft de samensteller dat dit boek iets geheel nieuws in zijn soort zal realiseren nl. 'die Idee einer Pädagogischen Enzyklopädie mit unterschiedlicher Strahlkraft im Hintergrund'. Die stralenkracht wordt tot uitdrukking gebracht door de onderwerpen niet alfabetisch-lexicologisch op te nemen, maar te groeperen in vier hoofdgroepen, t.w. schoolorganisatie en -wetgeving, leerplantheorie, interne schoolorganisatie en onderzoek van het onderwijs. Deze groepen zijn onderverdeeld in subgroepen, die min of meer logisch op elkaar aansluiten, wat met behulp van een stroomdiagram, waarin de trefwoorden zijn opgenomen, aan het begin van iedere onderafdeling nog eens overzichtelijk wordt weergegeven. Binnen dat kader proberen 8 pedagogen, die voornamelijk verbonden zijn aan de Päd. Hochschule te Braunschweig, 2 psychologen en een jurist een aantal termen op onderwijsgebied toe te lichten. Of ze daarin geslaagd zijn hangt af van wat men van een dergelijk boek verwacht. Naar het oordeel van schrijver dezès mag van een woordenboek, dat een vrij beperkt terrein tot onderwerp heeft, een diepgaande en *up-to-date* gehouden beschrijving worden verwacht. Naar die maatstaf gemeten voldoet het boek niet aan de verwachting. Zo wordt 'intelligentie' als onderdeel

van de paragraaf 'Schülerpersönlichkeit', die twee pagina's omvat, behandeld. Daarin zijn vier regels gereserveerd over Piagets opvattingen over intelligentie. De verschillende benaderingswijzen van het intelligentieprobleem in de Verenigde Staten en Engeland worden niet genoemd. Jensen is voor de schrijver een onbekende grootheid.

Nu zou men mogen verwachten, dat in de literaturopgave bij ieder trefwoord dit verzuim zou worden goedgeemaakt door citering van recente literatuur, maar daarin komt men vaak bedrogen uit. Zo worden op het gebied van de statistiek bijvoorbeeld alleen maar boeken uit het begin van de jaren zestig of daarvoor genoemd (Guilford, Harman, Siegel). Daar komt bij dat het boek wat eenzijdig gericht is op de Duitse literatuur. Wat betreft de schoolorganisatie ligt zo iets voor de hand, maar wanneer men in het hoofdstuk *Unterrichtsforschung* bij de bespreking van de observatiemethode wel de namen Petersen en Winnefeld tegenkomt en niet Flanders en Medley dan betekent dit een verzuim.

Ook is de aandacht voor de verschillende onderwerpen niet gelijkmatig. Zo worden aan *communicatie* en *cybernetica* resp. twee en vier pagina's besteed,

terwijl aan *leerdoelen* maar een kwart pagina wordt gewijd.

Al deze factoren maken dat het boek als naslagwerk voor een eerste, snelle oriëntatie in de bibliotheek van een pedagogische academie of een lerarenopleiding niet zal misstaan, maar tegelijk moet worden geconstateerd, dat een encyclopedisch werk als

bijv. DeCecco's *The Psychology of Learning and Instruction*, het op de meeste gebieden met lengten slaat; terwijl men ook, om in hetzelfde genre en taalgebied te blijven, met de hieronder besproken, door *Gerhard Wehle* verzorgde uitgave, aanzienlijk beter af is.

S. de Witt

Gerhard Wehle (Hrsg.), *Pädagogik aktuell, Lexikon pädagogischer Schlagworte und Begriffe*, 3 Bände, Kösel-Verlag, München, 1973, 616 pag., DM. 54,—, ISBN 3 466 30067 3.

Na voltooiing van voorgaande bespreking werden de drie bandjes van Wehle ontvangen. Aangezien beide uitgaven ongeveer een gelijke opzet hebben dringt zich een vergelijking op.

Wehle is in zijn doelstelling meer bescheiden. Hij, en de met hem werkende 32 auteurs hebben zich namelijk voor ogen gesteld in deze boekjes een aanvulling te geven op de meer omvattende naslagwerken. Zijn de laatste gericht op gebruik over een lange periode en zijn zij dientengevolge vaak beperkt in de weergave van actuele discussies, deze banden willen de lezer juist op de hoogte stellen van wat vandaag-de-dag onder bepaalde termen wordt verstaan. Daarbij heeft men zich uitdrukkelijk voorgenomen eigen posities buiten de discussie te houden, maar de lezer te helpen zelf tot kritische oordeelsvorming te komen door gerichte informatie te geven.

Zoals vermeld bestaat de uitgave uit 3 banden van

ongeveer 200 pagina's ieder. Band I omvat *Erziehung* en *Erziehungswissenschaft*, Band II *Bildungsforschung* en *Bildungspolitik* en Band III *Unterricht* en *Curriculum*. Een zaakregister aan het eind van de derde band maakt het mogelijk ook termen na te slaan, die niet onder een trefwoord vallen.

Neemt men de boekjes aandachtig door dan kan men slechts tot de conclusie komen, dat de samensteller erin geslaagd is de bovengenoemde doelstellingen te realiseren. Uiteraard mag men van boeken van deze omvang niet verwachten dat alle argumenten in bepaalde discussies in alle nuanceringen worden aangevoerd, maar wel valt steeds weer op dat de schrijvers met een – naar de stereotypie wil – voor Duitsers ongekende helderheid en beknoptheid erin slagen de essentie van bepaalde problemen steeds weer aan te duiden.

S. de Witt

L. G. Chr. Grabandt, *Op zoek naar geloof; godsdienstige beïnvloeding in zondagsschool en kinderkerk*. 's-Gravenhage, Boekencentrum, 1972. 184 blz., ing. f. 20,—.

Met deze studie promoveerde L. G. Chr. Grabandt (toen Luthers predikant, nu docent aan een pedagogische academie in Den Haag) bij dr. P. Roest. Dr. Roest is lector in de praktijk en theorie van de godsdienstige vorming; van zijn hand zijn vele publikaties verschenen op het terrein van de godsdienstige beïnvloeding van jongeren, met name op de middelbare school.

Grabandt stelt in deze studie een onderzoek in naar het werk, dat verschillende organisaties op het terrein van het zondagsschoolwerk en de kinderdienst verrichten. Bij een nadere analyse van de gegevens betreffende dit onderzoek blijkt hij op twee grote problemen te stuiten: die handelen over de anthropologie van het kind en over de doelstelling in het zondagsschoolwerk. De schrijver gaat op deze probleem-

stellingen diepgaand zowel theologisch als pedagogisch in.

De opzet van deze studie is van groot belang, omdat de schrijver zijn theoretische beschouwingen opbouwt in relatie tot een stuk praktijk van godsdienstige beïnvloeding. Verder zijn er slechts weinig studies op dit terrein, waarbij zowel de theologische als de pedagogische gezichtspunten tot hun recht komen. Alleen al om deze redenen is deze studie een belangrijke bijdrage over de godsdienstige beïnvloeding (of zoals Grabandt het zelf noemt over de geloofsoriëntatie) van kind en volwassene voor pedagogen en theologen.

In deze bespreking wil ik allereerst aan de inhoud van deze studie een overzicht wijden, dan op het belang van deze studie op een aantal punten nader

ingaan, om tenslotte enige kritische kanttekeningen te plaatsen.

In hfdst. I gaat Grabandt eerst de publikaties na, die tot onderwerp hebben: 'De overdracht van het evangelie in de eerste gemeente', naar gegevens in het Nieuwe Testament. Het valt op dat men zich in deze publikaties voornamelijk heeft beziggehouden met de vraag naar de inhoud van het evangelie, vaak in de vorm van een kleine katechismus. Grabandt wil echter navorsen *hoe* men het evangelie heeft overgedragen. Daarom bewandelt hij een nieuwe weg en onderzoekt bijbelsexegesisch de woorden didaskein, katechein, manthanein en paideuein en hun afleidingen in het Nieuwe Testament. Hij concludeert dat de eerste twee woorden de betekenis hebben van onderrichten in de leerstof betreffende Jezus Christus, resp. van inwijden in de inhoud van het geloof van Jezus Christus, Manthanein heeft betrekking op de vormende werking die uitgaat van het geïnspireerd worden door Jezus' leven en paideuein heeft de betekenis van het begeleiden op de levensweg van de medemens (klein en groot).

Dan wijst Grabandt aan dat in diverse publikaties van godsdienstpedagogische aard, bij de bezinning op de overdracht van het evangelie, de anthropologie een rol speelt. Hierop komt hij in hfdst. III uitvoerig terug.

Hij gaat nu eerst de praktijk van de godsdienstige beïnvloeding (in hfdst. II) aftasten om des te gerichter de theoretische bezinning daarna voort te zetten.

Hij kiest voor het terrein van de zondagsschool en kinderdienst. Hierop is nog nooit een wetenschappelijk onderzoek ingesteld. De godsdienstige beïnvloeding tot aan het twaalfde jaar reikt tot in adolescentie en volwassenheid.

Op dit terrein worden globaal in Nederland 500 000 kinderen wekelijks bereikt.

Grabandt kiest voor zijn onderzoek voor het interview met verschillende instanties, werkzaam op het terrein van de godsdienstige beïnvloeding van jongeren tot 12 jaar. Met leidinggevende personen van negen verschillende organisaties voert hij gesprekken. Hij legt hen enkele vragen voor betreffende de doelstelling, middelen en wegen en bepaalde ervaringen of wensen die men heeft.

Hij concludeert dat er zich in vergelijking met vroeger grote verschuivingen in de opvattingen over het doel voordoen. Hij constateert dat men zich te weinig bewust is van de diepere achtergronden van deze verschuivingen. Hij gaat hierop in hfdst. V en VI nader in.

Verder concludeert hij dat men zich niet altijd bewust is van het beeld van het kind waarvan men in dit werk uit gaat. In hfdst. III wordt er een beschouwing gewijd aan het vraagstuk van de anthropologie van het kind.

Het blijkt dat in sommige gespreksverslagen de theologische, in andere de pedagogische accenten overheersen. Dit roept de vraag op naar een zowel theologisch als pedagogisch verantwoord zicht op de relatie van kind en geloof in deze tijd. Daarom geeft Grabandt een kort overzicht van een visie van een pedagoog op de anthropologie van het kind. Hij kiest hiervoor de studies van prof. Langeveld, waarin het eigene van het kind grote nadruk ontvangt.

Vervolgens noemt hij enkele geschriften van theologen, waarin de anthropologie van het kind aan de orde wordt gesteld. Hierbij komt echter het kind zoals het hier en nu is, onvoldoende in zicht. Daarom geeft Grabandt nu enkele bijbels-exegetische overwegingen bij enkele nieuwtestamentische teksten met betrekking tot het kind. (hfdst. IV)

Aan de hand van een exegese van een aantal teksten (vooral Marc. 9 : 33-37 en Marc. 10 : 13-16) concludeert hij dat het kind nog niet-wetend en nog niet-begrijpend is en daarom begeleiding nodig heeft, om zijn weg door het leven te gaan. Dit wordt echter aan de volwassenen (o.a. de discipelen) voorgehouden, omdat zij ook deze begeleiding nodig hebben. Zij staan beiden nog aan het begin inzake het Koninkrijk Gods.

In de godsdienstpedagogische literatuur worden de woorden vorming, opvoeding en onderwijs gebruikt in verbinding met geloof en godsdienst. In hfdst. V. ontleedt de schrijver deze woorden aan de hand van enige literatuur op dit terrein en geeft dan de volgende omschrijving van vorming: 'Vorming is een dynamisch gebeuren, dat zich afspeelt in de confrontatie van de mens met de wereld. Deze confrontatie impliceert, dat in de relatie mens-wereld de mens een creatieve, geëngageerde betrokkenheid tot de wereld heeft en dat de wereld op haar beurt de mens in zijn totaliteit beïnvloedt en verandert; kortom vormt. Dit gebeuren is derhalve dialogisch van aard.' (blz. 121) Wel moet men oog hebben voor de begrenzing die er aan de vorming is. 'Het leven zelf en de daarmee samenhangende levenservaringen overschrijden de grenzen van de vorming.' (blz. 129) Daarna spreekt Grabandt over opvoeding. In navolging van anderen wijst hij erop dat dit woord belast is met een inhoudsbepaling, die geen recht doet aan wat heden in de relatie tussen opvoeder en op-

voeding wordt ervaren. Bij het denken over opvoeding legden vele pedagogen nadruk op het gezag dat aan de opvoeder was toevertrouwd en op het doel van de opvoeding dat omschreven werd met onvolwassenen naar de volwassenheid te leiden. Grabandt wijst daarentegen op de coëxistentie van opvoeder en opvoeding en op de *éducation permanente*.

Het woord onderwijs heeft ook een beperkte inhoud wegens de nadruk op het verstandelijk aspect van het mens-zijn. Grabandt laat zien dat de woorden vorming, opvoeding en onderwijs een eigen inhoud hebben, waarvan de twee laatsten beperkt in omvang zijn en steeds meer met de inhoud van de eerste in verband gebracht worden. Als men deze woorden in het kader van de godsdienstige beïnvloeding gebruikt moet men goed weten welke inhoud men aan deze woorden verbindt en mag verbinden. Bovendien moet men zich er rekenschap van geven dat met deze woorden een eigen zicht op het kind wordt verbonden.

In hfdst. VI spreekt hij over het doel van de godsdienstige beïnvloeding, waarbij hij spreekt over geloof en godsdienst, in het kader van deze studie. Hij moet hier een keuze maken uit een veelheid van literatuur om het antropologisch karakter van het geloof nader te omschrijven.

Hij concludeert dan dat geloof een wezenlijk antropologische categorie is, dat geloof de diepste grond in de beleving van de godsdienst is, dat geloof een 'vertelperspectief' heeft en door middel van oriëntatie wordt verwezenlijkt.

Als doel van de godsdienstige beïnvloeding kiest Grabandt nu voor *geloofsoriëntatie*, niet voor *geloofsvorming*, omdat oriëntatie een ruimer begrip is en meer vrijblijvend is dan vorming. Wel kan vorming de oriëntatie intensiveren. In navolging van Bastian benadrukt de schrijver het vraagkarakter van het geloof. Kind en volwassene staan in dit opzicht in eenzelfde positie.

In hfdst. VII worden nu de verschillende resultaten uit de voorgaande hoofdstukken met elkaar verbonden.

De woorden *manthanein* en *paideuein* hebben betrekking op vorming en begeleiding gedurende het gehele leven (hfdst. I) zoals ook kinderen en volwassenen een begeleiding in Christus nodig hebben (hfdst. IV) en in hun hele leven *geloofsoriëntatie* nodig hebben (hfdst. VI). Exegetische en moderne godsdienstpedagogische gegevens wijzen in dezelfde richting.

Binnen de *geloofsoriëntatie* moet men de begrensde plaats zien van godsdienstonderwijs en catechese.

Toch is er in de gespreksverslagen op te merken dat er nog altijd sprake is van een éenzijdige accentuering van onderwijs en catechese, waarmee een aantal mensen niet gelukkig zijn. De bijbel is vaak het enige of voornaamste materiaal in het zondagsschoolwerk. In het kader van de *geloofsoriëntatie* zijn er echter veel meer mogelijkheden. Bovendien moet men eerst in de bijbel zoeken naar de vraag waarop de bijbelschrijvers ingingen om dan in onze tijd de vragen in het kader van onze tijd te stellen om vanuit de bijbel richtinggevende wegen met elkaar te verkennen. Kinderen mogen vanuit hun belevingswereld hun vragen stellen. Bij de overdracht gaat het nu erom samen bezig te zijn.

Wat is nu het belang van deze studie?

1. Grabandt legt grote nadruk op een zowel theologisch als pedagogisch verantwoorde antropologie van het kind.
2. Als doel van de godsdienstige beïnvloeding ziet hij 'een samen op weg zijn van kind en volwassene in de *geloofsoriëntatie*'. Hij stelt dit *theologisch zo*, omdat kind en volwassene aan het begin staan inzake het Koninkrijk Gods en *pedagogisch* omdat de opvoeding niet eindigt bij de volwassenheid, maar er een '*éducation permanente*' is.
3. Hij onderzoekt gangbare termen in de godsdienstpedagogiek, zoals godsdienstonderwijs, *geloofsvorming* enz. en laat daarbij zien welke noties daarmee verbonden zijn.
4. Hij verricht zijn studie in contact met de praktijk, namelijk de godsdienstige beïnvloeding, die plaats vindt in zondagsschool en kinderdienst.
5. De studie is belangrijk vanwege het onderzoek naar vooronderstellingen in de *geloofsbeïnvloeding*. Voor een ieder, die zich wetenschappelijk op godsdienstpedagogisch terrein gaat begeven, is bestudering van dit proefschrift noodzakelijk.

In vele dissertaties kunnen schrijvers op één terrein paden langs gaan en dan enige stappen verder doen. Met deze studie heeft Grabandt zich een pad op een grotendeels onontgonnen terrein moeten banen. Hierbij komt dat in een godsdienstpedagogische studie, zowel aan de theologische als pedagogische gezichtspunten recht moet worden gedaan. Vaak is er in de literatuur, die op dit terrein van theologische zijde komt, onvoldoende zicht op het pedagogische, op de situatie van kind en jongeren.

Verder moet men stof van vele gebieden verwerken: alleen al theologisch moet men o.a. filosofische,

dogmatische, bijbels-exegetische literatuur verwerken. Een werk als dit van Grabandt kan dan ook niet meer dan een aanzet zijn voor verdere studies en vraagt om weerwoord van pedagogen en theologen.

Op het terrein van de godsdienstige beïnvloeding, bijv. in de geloofsoriëntatie van kinderen op de kinderdienst, wordt door vele leidinggevende instanties gezocht naar een verantwoorde aanpak. Als men met het oog daarop deze studie ter hand neemt, is het gevaar groot dat men dit eerste pad vroegtijdig verlaat, omdat men antwoord wil hebben op de vraag: 'Hoe moet ik nu concreet bezig zijn in die geloofsoriëntatie?'. Er is echter een team van mensen nodig, dat met elkaar deze en vele andere vragen van godsdienstpedagogische aard bestudeert. Daarom is er, zoals Grabandt in een stelling zegt (in navolging van anderen) een instituut voor godsdienstpedagogiek noodzakelijk. Het is onbegrijpelijk dat van de zijde van de Universiteit en van de Kerken geen initiatieven worden genomen om het vraagstuk van de geloofsoriëntatie in brede zin op wetenschappelijke wijze grondig zowel theoretisch als praktisch, ook via een aantal onderzoeken, aan te pakken.

Tenslotte wil ik enige kritische kanttekeningen plaatsen, waarbij ik me beperk tot enkele hoofdpunten van Grabandts studie.

I. Mijn eerste kanttekening geldt een uitspraak van Grabandt in zake de anthropologie.

Hij zegt: 'Wanneer er in de behandelde teksten (uit het Nieuwe Testament) over een kind wordt gesproken, dan gebeurt dat alleen om te verduidelijken, dat zij nog maar aan het begin staan inzake het Koninkrijk Gods, dat zij nog moeten leren en een begeleiding in Christus nodig hebben'. (blz. 113) Deze exegeese doet geen recht aan een pericoop, die centraal staat in de overwegingen van Grabandt (Marc. 10 : 13-16) waar Jezus zegt na over de kinderen gesproken te hebben: 'Voor zodanigen is het Koninkrijk Gods.' cursivering door mij) M.a.w. zij hebben er nu deel aan en beslist niet: zij staan aan het begin van een lange leerweg. Naast deze theologische kanttekening, die ik ook aan de hand van enig andere teksten, die Grabandt exegetiseert, nog verder zou kunnen uitwerken, een pedagogische kanttekening in zake de anthropologie. Twee aspecten moet men bij de godsdienstige ontwikkeling van het kind voortdurend in het oog houden:

1. wat zijn op dit moment in het leven van het kind zuivere geloofsuitingen? (bijv. het kind bidt in overgave tot God) en

2. Op welke punten moet het kind verder geleid worden? (Bijv. in zijn zuivere overgave komen soms magische elementen voor).

Bij Grabandt komt dit eerste aspect te weinig naar voren, mede omdat hij er niet toe komt om een schets te geven van een godsdienstige ontwikkeling, terwijl er op dit gebied wel een eerste aanzet is, bijv. in 'Kind en religie' van prof. Langeveld¹, door mij nader beschouwd in 'Jeugd en godsdienstige vorming'.²

II. Grabandt kiest als doel van de godsdienstige beïnvloeding voor: geloofsoriëntatie. Hij geeft aan (blz. 147) dat dit woord drie betekenissen heeft: 1. het zich oriënteren; 2. het georiënteerd zijn; 3. inlichting, voorlichting. In zijn uiteenzettingen blijkt dat hij vooral de eerste betekenis op het oog heeft. Deze betekenis is ook het sterkst aan het woord verbonden. Dit is onvolledig, het doel van de godsdienstige beïnvloeding moet ook zijn: het georiënteerd zijn. Theologische gezegd is het doel van godsdienstige beïnvloeding in het kader van het christelijk geloof: 'Een verantwoord leven in de wereld als mondige leden van Christus' Kerk³. Pedagogisch gezegd: een georiënteerd zijn in het geloof, ook al is hiermee verbonden, maar wel onderscheiden, een voortdurende (her)oriëntatie.

III. Grabandt geeft begripsmatig bepaalde onderscheidingen aan in de termen vorming, opvoeding en onderwijs in zake het geloof. Hij spreekt zijn voorkeur uit voor geloofsoriëntatie. Hij gaat hier zuiver formeel te werk. De vraag is echter welke inhoud de geloofsoriëntatie in het gezin, op school en in het derde milieu heeft. In 'Jeugd en godsdienstige vorming' heb ik aangegeven (blz. 87 o.a.) dat de opvoeding die de ouders in algemeen en godsdienstig opzicht geven elementair is in de godsdienstige ontwikkeling, terwijl het godsdienstonderwijs op school en de godsdienstige beïnvloeding in het derde milieu zeer begrensd is en een eigen plaats heeft. De benaming godsdienstige opvoeding blijft in dit verband zeer essentieel, ook als met opvoeding de notie van een samen op weggaan verbonden is en als de opvoeder weet van eigen (her)-oriëntatie, naast zijn georiënteerd zijn.

Welke plaats krijgt het gezin, de school en het derde milieu in de godsdienstige beïnvloeding bij Grabandt? Op deze vraag gaat hij niet in, terwijl voor doel, middelen en wegen in de godsdienstige beïnvloeding in het zondagsschoolwerk deze plaats toch inhoudelijk aangegeven moet worden. Hij is immers met deze vraagstelling naar de leidinggevende in-

stanties van zondagsschoolverenigingen en kinderdiensten toegegaan.

IV. Grabandt zet deze studie op in relatie met een stuk praktijk. Deze is echter beperkt tot gesprekken met leidinggevende instanties op het terrein van het zondagsschoolwerk. Voor een goed onderzoek naar de godsdienstige beïnvloeding in het zondagsschoolwerk is het nodig dat er een onderzoek komt naar de opzet en inhoud van de kinderdiensten en dat men daarbij dan voortdurend beschrijvingen geeft van kinderen op deze diensten en van de voortgaande begeleiding. Slechts dan komen we verder in de theoretische bezinning. Met instemming haal ik de woorden aan van Grabandt (blz. 26) 'Er is eigenlijk geen theoretische bezinning mogelijk, als men niet terdege kennis heeft genomen van de verlegenheden, de moeilijkheden en de weerstanden die in de praktijk worden ervaren'.

Hiervoor is echter op een veel kleiner terrein, bijv. van enkele groepen die kinderdiensten bezoeken, een zeer diepgaand onderzoek nodig. Hierbij realiseer ik

me dat een dergelijk onderzoek veel moeilijker is dan een onderzoek naar geloofsbeïnvloeding bij adolescenten, zoals ik in een inleiding tot een godsdienstpedagogische benadering van enige catechetische problemen een poging deed om via catechetische gesprekken met een groep jongeren een stuk praktijk met theoretische bezinning te verbinden⁴⁾

Een uitvoerige bespreking heb ik aan deze studie gewijd, omdat ik meen dat Grabandt met dit proefschrift een belangrijke bijdrage levert voor het gesprek van pedagogen en theologen over de geloofsoriëntatie.

G. H. Plantinga

1. M. J. Langeveld, *Kind en religie*, Utrecht 1966².
2. G. H. Plantinga, *Jeugd en godsdienstige vorming*, Franeker 1967.
3. G. H. Plantinga, a.w., blz. 209.
4. G. H. Plantinga, a.w. blz. 129-202.

Mededelingen

Redactioneel

Het ligt in de bedoeling van de redactie voortaan, zo mogelijk maandelijks, een rubriek Mededelingen op te nemen. Deze rubriek zal naast mededelingen, die naar het oordeel van de redactie van algemeen belang zijn,

ook een opgave omvatten van publicaties, die ter rensie zijn aangeboden.

Gegevens over de opname van mededelingen kunnen worden verkregen bij de redactiesecretaris.

Memoreeks Onderwijsresearch

Door de Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs werd de uitgave mogelijk gemaakt van de Memoreeks Onderwijsresearch voor een experimentele periode van één jaar, ingaande 1 juni 1973.

Doel van de Memoreeks is een vlotte kommunika-tie tussen onderzoekers van het onderwijs te bevorderen door publikatie van bijdragen over onderzoekstechnische aangelegenheden in een onderwijskundige kontekst. Daarbij wordt met name gedacht aan korte artikelen vanuit lopende onderzoekspro-jekten, met het aksent op methodologische proble-men.

Gedurende het experimentele jaar zal een zestal nummers worden uitgebracht.

Het adres van de redaktie is:

Drs. M. J. M. Voeten,
Instituut voor Onderwijskunde,
Erasmuslaan 40,
Nijmegen.

De Memoreeks wordt verspreid – tijdens de experi-mentele periode gratis – door het bureau van de S.V.O., Postbus 9501, 's-Gravenhage.

Opleidingen voor de akte M.O.-Pedagogiek

Naam en adres instelling

Pedagogisch Seminarium aan de
Vrije Universiteit van Amsterdam
De Lairessestraat 142, Amsterdam
Tel.: 020-739146
Studieleider: Prof. dr. J. W. van Hulst

Stichting Nutseminarium aan de
Universiteit van Amsterdam
Nieuwe Prinsengracht 89, Amsterdam
Tel.: 020-253366
Studieleider:

<i>Onderwijsplaatsen</i>	<i>M.O.-A</i>	<i>M.O.-B</i>
Amsterdam	x	x
Amsterdam	x	x

<i>Naam en adres instelling</i>	<i>Onderwijsplaatsen</i>	<i>M.O.-A</i>	<i>M.O.-B</i>
P.B.N.A., Afd. Culemborg Velperbuitensingel 6, Arnhem Tel.: 085-71 61 51 Studieleider: Prof. dr. G. Th. M. Verhaak	Culemborg	x	
Stichting voor Pedagogisch Onderwijs aan de Rijksuniversiteit te Groningen Reitdiepkade 3A, Groningen Tel.: 050-114998 Studieleider: Prof. dr. L. van Gelder	Groningen	x	x
Noordelijke Leergangen 'De Fryske Akademy' Coulonhuis, Doelenstraat 8, Leeuwarden Tel.: 05100-31414 Studieleiders: Drs. H. Pasma Drs. J. E. H. Oosterwijk	Leeuwarden Zwolle	x x	x
Katholieke Universiteit Nijmegen, Erasmuslaan 40, Nijmegen Tel.: 080-519333, toestel 2151 Studieleider: Prof. dr. G. Th. M. Verhaak	Nijmegen	x	x
Hoogveld Instituut Stikke Hezelstraat 1-3, Nijmegen Tel.: 080-229701 Studieleider: Dr. V. J. Welten	Nijmegen	x	
Nutsacademie voor Pedagogische en Maatschappelijke Vorming Grotiushuis, Westblaak 53, Rotterdam Tel.: 010-130571 Rector: Dr. N. P. Raphaël	Rotterdam	x	x
Katholieke Leergangen Tilburg Tivolistraat 14, Tilburg Tel.: 013-43 6000 Studieleider: Dr. A. J. J. van der Geer	Tilburg Amsterdam 's-Gravenhage Sittard	x x x x	x x x x
Pedagogisch Seminarium vanwege de Nederlands Hervormde Kerk Stadhouderslaan 94, Utrecht Tel.: 030-51 58 59 Studieleider: Prof. dr. J. F. W. Kok	Utrecht	x	x

Ontvangen boeken

In de eerstkomende afleveringen zullen in deze lijst naast de nieuw ontvangen boeken ook de titels worden opgenomen van de thans reeds langer bij het secretariaat aanwezige boeken. Boeken waarvan een bespreking reeds is toegezegd zijn hierin niet opgenomen.

Vanaf 1 januari 1974 zal deze lijst uitsluitend titels van recent ontvangen publikaties bevatten.

- Achter V. van, *Stromingen in het moderne rekenonderwijs*, Zwijsen B.V., Tilburg, 1972.
- Aubin Henri, *La psychothérapie institutionnelle chez l'enfant*, Presses Universitaires de France, Paris, 1973.
- Bärmann F., *Rekenen in de aanvangsklassen*, Bosch & Keuning N.V., Baarn, 1972, f 27,50.
- Becker Ruth, *Die Lese-Rechtschreib-Schwäche aus logopädischer Sicht*, VEB Verlag Volk und Gesundheit, Berlin, 3e herz. druk, 1973, M. 14,—.
- Beekman A. J., *Dienstbaar inzicht*, Wolters Noordhoff N.V., Groningen, 1972, f 19,—.
- Beluggi U. en Brown R., *The Acquisition of Language*, The University of Chicago Press, Chicago/London, 1971, £ 1.35.
- Boeracker H. M. M. en Velthoven Th. J. M. van, *Toekomstverwachting en christelijke hoop*, Boom, Meppel 1972 f 8,50.
- Bolk L., Derksen H. M., en Dijk J. G. J. van, *Wereldverkenning in het basisonderwijs*, Vermande Zonen, IJmuiden, 1973, f 16,75.
- Branger J. D. C., *Onderwijsperspectieven-Opleidingsperspectieven*, H. D. Tjeenk Willink, Groningen, 1973, f 40,—.
- Brinkhoff H. H., Brouwer P. W. en Gordijn E., *Maatschappelijke oriëntaties*, Zwijsen B.V., Tilburg, 1973, f 9,75.
- Broomans H., *Spijkerborden*, Vermande Zonen N.V., IJmuiden, f 13,90.
- Brown D. W. F., *Putting minds to work*, John Wiley & Sons Australia Pty Ltd., London.
- Cantor N., *Dynamics of Learning*, Agathon Press Inc., New York, distr. by Schocken Books, Inc., New York, 1946, ongew. herdr. 1972, met voorwoord van G. E. Miller, \$ 7,50.
- Claeys P. C., *Gezin en schoolsukses*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij N.V. Scriptoria, Antwerpen.
- Claiborn W. L. en Cohen R., *School Intervention*, Behavioral Publications Inc., New York, 1973.
- Comber L. C. en Keeves J. P., *Science Education in Nineteen Countries*, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1973.
- Coultre R. le, *Psychoanalytische thema's en variaties*, Van Loghum Slaterus N.V., Deventer, 1972, f 24,50.
- Dale Ph. S., *Language Development; structure and function*, The Dryden Press Inc., Hinsdale, 1972, £ 2.60.
- Diatkine R. en Simon J., *La psychanalyse précoce*, Presses Universitaires de France, Paris, 1972.
- Diem Liselott, *Sport für Kinder*, Kösel-Verlag, München, 1973, DM. 10,—.
- Dronkers J., *Experimenten in het propedeuse onderwijs*, Bureau Onderwijsvernieuwing Subfakulteit der sociaal-kulturele wetenschap van de V.U., Amsterdam, 1972.
- Drop W. e.a., *Over overtuigen*, Wolters-Noordhoff N.V., Groningen, 1972.
- Drost H. A., *Spraak en Taal*, Vermande Zonen N.V., IJmuiden, 1973, f 16,50.
- Emmer E. T. en Lillett G. B., *Lehren lernen durch Experimenten*, Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1973, DM. 15,50.
- Freud Anna, *Psychoanalyse für Pädagogen*, Verlag Hans Huber, Bern, 1935, ongew. 5e herdruk 1971, Zfrs. 8,80.
- Furter Pierre, *La vie morale de l'adolescent; bases d'une pédagogie*, Delachaux et Niestle, Neuchatel, 2e herz. druk 1972.
- Gent B. van, *Andragologie en voorlichting*, Boom, Meppel, 1973, f 15,—.
- Giesbers J. H. G. I., *Schoolorganisatie en schoolleiding*, Dekker & Van de Vegt N.V., Nijmegen, 1973.
- Groot P. J. M., *Het toetsen van taalvaardigheid*, Wolters-Noordhoff N.V., Groningen, 1972.
- Gunzburg H. C., *Sociale vaardigheid voor geestelijk gehandicapten*, Uitgeverij Lemniscaat, Rotterdam, 1973, f 28,50.

Erratum:

J. B. A. M. van Bergen en M. J. M. Voeten, *Wetenschapsopvattingen van pedagogiekdocenten en -studenten*.

Ped. St. 1972 (49), 325-340.

p. 328, tweede kolom:

De formulering van de eerste dimensie moet luiden:

1. Een waardering van de relevantie van het onderzoek (belangrijk - onbelangrijk; zinvol - zinloos; boeiend - saai);